

Bijna vierhonderd jaar geleden kregen veel insecten voor het eerst een Nederlandse naam, van de entomoloog Johannes Goedaert. Zijn vondsten zijn ook taalkundig interessant.

HANS BELEN EN NICOLINE VAN DER SIJS

Natneus, molenaar, hypocriet

Insectennamen uit de zeventiende eeuw

De 'pijlsteert', zoals Johannes Goedaert (1617-1668) hem noemde.

Hoe noem je een rups die telkens zijn kop in het water steekt en vervolgens zijn voorlijf omhoogbrengt om het genomen slokje naar beneden te laten zakken? In 1635 koos de toen nog maar 18-jarige insectenkundige en kunstschilder Johannes Goedaert (1617-1668) voor *dronckaerd*: "Ick heb hem den Dronckaerd ghe-naempt om dat hy seer tot het drincken genegen was." Goedaert, die ruim vierhonderd jaar geleden in Middelburg werd geboren, was de eerste die de metamorfose van insecten beschreef: de gedaantewisseling die ze doormaken van larve via pop tot volwassen dier. Daarvoor kweekte hij veel larven, maden en rupsen op.

De vraag hoe insecten ontstaan en opgroeien, was in de zeventiende eeuw een nog niet opgelost mysterie, dat vele geleerden bezighield. Goedaert beschreef in zijn driedelige levenswerk *Metamorphosis naturalis, ofte Historische Beschryvinghe vanden Oirspronk, aerd, eygenscapen ende vreemde veranderinghen der wormen, rupsen, maeden, vliegen, witjens, byen, motten ende dierghelijcke dierkens meer* (1660-1669) op basis van eigen waarnemingen zo'n 150 insectensoorten in woord en beeld. Verreweg de meeste insecten die hij behandelde, hadden nog geen naam. Hij rekende het tot zijn wetenschappelijke taak daar verandering in te brengen.

MALENDE KAKEN

Net als tegenwoordig was het in de zeventiende eeuw gebruikelijk om nieuwe insectennamen te baseren op een opvallend uiterlijk kenmerk. Ook Goedaert hield zich aan deze naamgevingsconventie, en dat leidde tot

vaak schilderachtige insectenbenamingen, zoals ook blijkt uit het kader hiernaast. Goedaerts taalkundige vondsten verschillen van de moderne Nederlandse namen, en dat maakt zijn werk ook taalkundig interessant. Voor de meikever bedacht Goedaert bijvoorbeeld de naam *molenaar*. Goedaert vertelt dat dit in zijn omgeving de gebruikelijke aanduiding was, en dat zal zeker kloppen, want in het Zeeuwse dialect is het woord voor 'meikever' nog steeds *meulenaar*. De verklaring die Goedaert erbij verstrekt, is bepaald origineel. Volgens hem zijn de molenaars zo gaan heten "om datse de toppen vande jonge scheuten ende uytterste bladeren der perse-boomen, abrykosen, keersen, willige-boomen, pruymen, popelieren ende haeselaer geern eten, ende die weten te vermalen ende te verbrijnselen". Hij ziet dus een etymologisch verband met de malende kaken. Moderne etymologische woordenboeken verklaren de naam uit het feit dat een meikever er door zijn donzige beharing uitziet alsof er een laagje wit meel op zijn dekschilden zit. Voor beide verklaringen valt zeker iets te zeggen.

WOLF

De larve van de meikever werd volgens Goedaert in zijn tijd door de boeren *kooren-worm* genoemd "om dat hy inde kooren-landen groote schaede doet". Zo ook weten we dankzij Goedaert dat de rups van een fraai paars-gestreept vlindertje in de zeventiende eeuw al "van ouwds her" bekend was als *wolf*, dit omdat het diertje de bloesem van de fruitbomen opat en daardoor aan de landbouw grote schade berokkende. Tegenwoordig kennen we dit vlindertje alleen onder de door Linnaeus in

1758 toegekende wetenschappelijke naam *Lythria purpuraria*.

Zo krijgen we dankzij Goedaert een indruk van de insectenbenamingen en etymologische verhalen die in de zeventiende eeuw in omloop waren. Maar bij hem komen ook namen voor die nog steeds springlevend zijn: “Deze kleine diertjes zijn zelfs de kinderen bekend, die noemende in Holland, en Zeeland, en elders onze-Lieven-Heerens-beestjes (...), on-getwijffelt, om hare frayheid, ende nettigheid.” Goedaerts vermelding van de “onze-Lieven-Heerens-beestjes” in Holland en Zeeland, en de “onze-Lieve-Vrouwens-beestjes” in Vlaanderen en Brabant, is de oudste vindplaats van deze woorden in onze taal.

LERING

De insectenwereld was in Goedaerts ogen een spiegel van deugden en ondeugden die God de mens ter lering voorhoudt. Veel namen hebben betrekking op vermeende karaktereigenschappen, bijvoorbeeld *al-te-traag*, *bedrieger*, *luyaard* en *hypocrijt*; die laatste naam licht Goedaert zó toe: “alsmen hem eens aenraecht, so rolt hy in malkanderen, ende blijft een tijd langh gansch stil liggen, als of hy doot waer”. En de *natneus* heet zo “om dat hy so tot den dranck gheneghen was”.

Goedaert schrijft dat de *gortworm* “haeren oirspronck uyt ghemaelen gort” heeft, en hij is ervan overtuigd dat de *kemps-haens made* is “gesproten uyt een doot ende bedorven kemp-haen”. Hoewel hij op basis van eigen waarnemingen de gedaanteverwisseling van de insecten van het eitje tot het volwassen dier beschreef, blijkt uit deze door hem toegekende namen dat Goedaert nog een aanhanger was van de leer der ‘generatio spontanea’, het aloude idee van Aristoteles dat insecten ‘vanzelf’ ontstaan uit dode materie.

Goedaert had kennelijk niet altijd talige inspiratie, want soms koos hij een wat minder sprekende naam, die de minimale verdienste had dat hij verschilde van andere namen. Zo komt hij op de rupsnaam *onder-scheider* (“Om onderscheid te maken; geve ik deze Rups den naam van Onder-scheider”).

PIJLSTAART

De meeste van Goedaerts speelse woordvondsten zijn, sinds Linnaeus’ naamgeving is ingevoerd, in de vergeetelheid geraakt, maar minstens twee zijn er in omloop gebleven, zij het via omwegen. Ten eerste is er de insectenbenaming *pijlstaart*. Deze is in het werk van latere

als een sfinx. Tot op de dag van vandaag heet deze vlinderfamilie (1460 soorten wereldwijd, waarvan er 18 in Nederland voorkomen) in het Nederlands *pijlstaart*. De ene vlindersoort die Goedaert *pijlsteert* had genoemd, staat tegenwoordig bekend als *pauwoogpijlstaart*.

DRINKER

En dan is er Goedaerts rupsennaam *dronckaerdt*. Sepp en Houttuyn noemen het insect *rietvink*, omdat deze nachtvlinder zich bij voorkeur in rietland ophoudt, en deze benaming is in het Nederlands de gebruikelijke geworden. Maar in 1758 had Linnaeus het diertje met een olijke knipooog en onder verwijzing naar Goedaert getooid met de wetenschappelijke naam *Potatoria* (‘drinkerachtige’). Vermoedelijk via Linnaeus is het beestje in het Engels bekend geworden als de *drinker moth* dan wel de *drinker caterpillar*. En ook in het Nederlands heet de rups nog steeds *drinker*. ◀

De Stichting Vrijwilligersnetwerk Nederlandse Taal o.l.v. Noline van der Sijs en Hans Beelen heeft in 2017 op de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren een editie uitgebracht van Goedaerts *Metamorphosis naturalis*, samen met entomologische werken van Steven Blankaart, Jan Swammerdam en Maria Sibylla Merian. Zie www.dbnl.org.

Schilderachtige insectennamen

De tientallen schilderachtige insectennamen die Goedaert heeft bedacht, kunnen in de volgende groepen worden ingedeeld (tussen haakjes de huidige benaming, voorzover bekend, met dank aan Goedaertkenner Kees Beart en Naturalis):

- **de voeding**, bijvoorbeeld *gulsigaert* (tegenwoordig bekend als kleine vos), *meug-al* (“want zy mag [= lust] het al, wat gy haar geeft”; onbekende soort), *versche-salaad-eter* (rups van de gamma-uil), *peer-eter* (fruitmot of appelbladroller), *taback-eter* (gamma-uil);
- **de schade** die de dieren toebrengen: *bond-werkkers-verdriet* (*bond* is ‘bont’; spekkever), *verslinder* (een soort loopkever), *boeren-verdriet* (zevenstippelig lieveheersbeestje);
- **het uiterlijk of gedrag**: *los-poot* (gele tijger), *slaep-aert* (levertlek), *al-vliegend-etende* (gamma-uil), *blauw-kop* (krakeling), *huid-vernieuwwende* (huismoeder), *uit-strekker* (vliervlinder), *vroeg-op* (*Pristiphora appendiculata*, een soort bladwespe), *lijmaert* (rozemarijngoudhaantje), *schoonen-looper* (bastaardsatijnvlinder), *tabaks-rolletje* (onbekend), *uit-strekker met den rooden kop* (grote wintervlinder), *wandelaar na den eten* (sneeuwbeer);
- **de biotoop** of vermeende plaats van ontstaan: *gort-worm* (onbekend), *zand-rups* (sint-jacobsvlinder), *kemps-haens made* (blauwe bromvlieg), *dy-been-worm* (een soort duizendpoot), *pisworm* (een soort sluipvlieg), *eiken-boor-worm* (een soort boktor);
- **het karakter**: *droevaert* (klein koolwitje), *on-vertzaagde* (een keverlarve), *hypocrijt* (witte tijger), *al-te-traag* (onbekend), *bedrieger* (meidoornbladroller), *luyaard* (glasvlinder), *traag-aard* (onbekend), *kuische* (een soort zweefvlieg, wellicht de snorzweefvlieg), *schrikachtige* (agaatvlinder), *vervaarlijke* (geelschouderspanner), *voor-vegter* (zilverstreep), *zorg-drager* (hoekstipvlinder), *vuylen leuyaerdt* (huisvlieg).

Veel van Goedaerts insectennamen verwijzen naar karaktereigenschappen, zoals *al-te-traag*.

entomologen als Steven Blankaart (1688), Jan Christiaan Sepp (1762) en Maarten Houttuyn (1767) overgenomen. Sepp herleidt het woord tot de driehoeksvorm van de rustende vleugels van de vlinder, en niet, zoals de bedenker Goedaert, tot de vervaarlijke stekel op de staart van de rups. Bovendien paste Sepp de benaming toe op een hele familie van vlinders en niet op een enkele soort. Hetzelfde deed Houttuyn in zijn Nederlandse vertaling van Linnaeus’ *Systema naturae*. Hierin koos hij *pijlstaart* voor de vlinderfamilie die Linnaeus in het Latijn *Sphingidae* (‘sfinxachtigen’) had genoemd, omdat de rups soms zijn bovenlichaam verheft en er dan uitziet